

Verschenen als: 'De poliep en de luis. Geleerden en boekverkopers in het midden van de achttiende eeuw', in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11 (2004), p. 145-162.

DE POLIEP EN DE LUIS

GELEERDEN EN BOEKVERKOPERS IN HET MIDDEN VAN DE ACHTTIENDE EEUW

RIETJE VAN VLIET

Een belangrijke succesfactor van een wetenschappelijke boekwinkel is de locatie; hoe drukker de straat en hoe dicht bij de universiteit, des te groter is de aanloop. Om die reden moet een wandeling op het Rapenburg in Leiden, de gracht waaraan niet alleen de Leidse Academie maar ook een groot aantal gerenommeerde boekhandels gevestigd was, in de achttiende eeuw voor de boekenliefhebber een waar genoegen zijn geweest. De klandizie van de boekverkopers was ongetwijfeld groot. Toch garandeerde een vestiging zo dicht bij de universiteit niet dat ook de uitgeverij, die in die tijd nog gekoppeld was aan de boekwinkel, goed liep. Geleerden letten bij hun keuze van een uitgever op het honorarium dat hun in het vooruitzicht werd gesteld, in de eerste helft van de achttiende eeuw nog vaak in de vorm van auteursexemplaren, de internationale afzetmogelijkheden en de kwaliteit van het drukwerk. Zo schreef Petrus Burman junior over zijn zoektocht naar een uitgever: "[...] de Luchtmanen zijn te groote krentekakkers. Schouten heb ik reeden toe, het ook niet te geeven; want heeft geen correspondentie genoeg buytenslands; misschien zou Schreuder en Mortier goet zyn, zoo het genereus kunnen uytvoeren, dewyl het een kostbaar werk zal zyn."¹

Er is echter een criterium dat Burman onvermeld liet, maar dat beslist essentieel was voor de uitgever om een interessant fonds te kunnen opbouwen. Wilde de boekverkoper zich profileren als wetenschappelijk uitgever, dan moest hij zich een plaats verwerven binnen de republiek der geleerden. Wie geleerden persoonlijk of via contactpersonen kende, bij voorkeur deelnam aan actuele wetenschappelijke debatten en hun vertrouwen genoot, kon erop rekenen dat zij bij hem aanklopten met het verzoek hun wetenschappelijk werk uit te geven.

Dit artikel concentreert zich op de vraag hoe de Leidse boekverkoper Elie Luzac (1721-1796) zich bewoog binnen het wetenschappelijke milieu in Leiden. In de beginjaren was hij nog op het Steenschuur gevestigd, het verlengde van het Rapenburg.² Vanaf 1750 had hij op het Rapenburg zelf een boekwinkel. Luzacs eerste uitgaven dateren van 1743. Aanvankelijk richtte hij zich met zijn fonds op dissertaties en disputaties. Pas vier jaar later, in 1747, zou hij zijn eerste belangrijke wetenschappelijk werk op de markt brengen. Met een aantal fysicotheologische werken, van Abraham Trembley (1710-1784), John Turberville Needham (1713-1781) en Charles Bonnet (1720-1793), plaatste de jonge uitgever zich in het middelpunt van de belangstelling van geleerd Europa. Luzac was met hen in aanraking gekomen dankzij de geleerden met wie hij in Leiden omging. Hoewel hij zeer goed wist waar hij mee bezig was, kwam één publicatie hem duur te staan. Dat was de uitgave van *L'homme machine* (1748), geschreven door Julien d'Offray de Lamettrie (1709-1751). Toch heeft dit werk hem geen windeieren gelegd. Er was veel vraag naar en met deze publicatie vestigde hij wel in één keer zijn naam als wetenschappelijk uitgever. Als uitgever-boekverkoper had hij immers een bijdrage geleverd aan het wetenschappelijke debat over

¹ Brief Burman aan G. Meerman d.d. 15-4-1761. Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, S 114.4.

² Gemeentearchief Leiden (GAL), Belastingcohier 1749; Bon Wolhuis nr. 62.

het materialisme, dat beschouwd kan worden als een bijna logisch vervolg op het debat over het cartesianisme en newtonianisme.

Eerst komt het fysicotheologische debat ter sprake zoals dat in het midden van de achttiende eeuw werd gevoerd. Geleerden speelden daarin gevaarlijk spel omdat hun observaties van de natuur en met name hun gedachten over metafysische implicaties de kerkelijke dogmatiek tartten. Vervolgens wordt zichtbaar hoe Luzac dankzij de kring rond Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand (1713-1787) zich als uitgever-boekverkoper een plaats kon veroveren binnen de Republiek der Letteren. De kwestie Lamettrie zal duidelijk maken dat Luzac zich in het wetenschappelijke milieu liet voorstaan als geleerde onder geleerden en dat hij actief deelnam aan het wetenschappelijke debat. Maar ook dat hij te allen tijde de uitgever-boekverkoper bleef die uiteindelijk de klappen van kerk en staat moest opvangen. Hoewel hij er tegelijkertijd goed garen bij spon, is de veronderstelling niet gewaagd dat hij wel vaker zijn commerciële belangen opzij schoof ten gunste van de wetenschap. Tijdens de vredesconferentie te Aken in 1748 diende een boekverkoper een wetsvoorstel in om het auteursrecht internationaal te regelen. Mejuffrouw I.H. van Eeghen vermoedde dat het Luzac was. Aan het einde van dit artikel worden aan haar overigens spaarzame argumenten enkele toegevoegd. De manier waarop Luzac met zijn geleerde vrienden omging, wijst erop dat Luzac er de man naar was om namens hen een dergelijk wetsvoorstel in Aken in te dienen.³

PROEFONDERVINDELIJKE WIJSBEGEERTE

Het verhaal over de manier waarop Luzac zich een plaats verwierf binnen de Republiek der Letteren, begint bij de vijver van het buiten Zorgvliet, gelegen tussen Den Haag en Scheveningen, bewoond door de diplomaat Willem Bentinck (1704-1774). Trembley, de Geneefse huisonderwijzer van de kinderen van Bentinck, had met zijn leerlingen zoetwaterpoliepen uit die vijver opgevist, ze vervolgens in stukjes gehakt en tot zijn verbazing hun regeneratieve vermogen aanschouwd. De voortplanting verliep volstrekt anders dan men op grond van de kerkelijke doctrine zou veronderstellen. Zonder dat enige bevruchting had plaatsgevonden, bleek ieder stukje poliep te kunnen uitgroeien tot een nieuwe poliep. De ontdekking had grote wetenschappelijke en filosofische gevolgen. Maar dat wist Trembley nog niet toen hij zijn observaties op 13 en 20 januari 1743 voorlas tijdens een bijeenkomst van de Royal Society. Zijn tekst werd tevens opgenomen in de *Philosophical transactions*.⁴

Sinds de uitvinding van de microscoop in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw waren er heel wat geleerden die het apparaat tot hun beschikking hadden. Van alles werd onder het vergrootglas gelegd. De implicaties van hun ontdekkingen voor de fysicotheologie zouden de hele achttiende eeuw onderwerp van gesprek zijn. Men onderzocht de natuur in al haar verschijningsvormen en probeerde er de samenhang in te ontwaren die door de Schepper doelbewust moest zijn aangebracht. De natuur was voor de gelovige christen de openbaring van God, het godsbewijs. Om deze reden waren ook experimenten met lagere diersoorten populair. Zo deed de Engelse geestelijke Needham baanbrekend microscopisch onderzoek naar *generatio spontanea* bij nematode-wormen (spoelwormen en aaltjes) en maden. Daarover had hij overleg gevoerd met Trembley, wat geleid had tot zijn publicatie *An account of some new microscopical discoveries* (1745).⁵ Ook Needham kwam tot de slotsom dat er sprake moest zijn van *epigenese* (nieuwvorming), waarbij de materie zelf levende wezens scheen te kunnen voortbrengen. Deze conclusie stond op gespannen voet met het scheppingsverhaal uit de bijbel.

³ I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*. Dl. 5-1. Amsterdam 1978 (Publicaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, 12-1), 33.

⁴ J.R. Baker, *Abraham Trembley of Geneva. Scientist and philosopher 1710-1784*. Londen 1952, 9-44.

⁵ Over Needham: R.G. Mazzolini, S.A. Roe, *Science against the unbelievers. The correspondence of Bonnet and Needham, 1760-1780*. Oxford 1986. Cf. Baker, *Abraham Trembley of Geneva*, 165.

Intussen verrichtte in Genève de neef van Trembley, Bonnet, eveneens natuurwetenschappelijke experimenten, in zijn geval met bladluizen. Bonnet ontdekte in 1740, na wekenlang onophoudelijk turen naar geïsoleerde bladluizen, dat deze beestjes zich ongeslachtelijk konden voortplanten. Hij schreef het verschijnsel toe aan *parthenogenese* (letterlijk: maagdelijke voortplanting). Daarbij moet, aldus Bonnet, ieder levend wezen reeds in de kiem compleet zijn, wil het tot een volwaardig wezen kunnen uitgroeien. Deze uitleg was ingegeven door de ideeën van *preformatie*, waarbij het uitgangspunt was dat mens en dier door God in één keer zijn geschapen, inclusief alle nakomelingen. Die gepreformeerde wezentjes zouden, hoe klein ook, al aanwezig zijn in hun voorouders.

Bonnet, die na al het gestaar naar zijn bladluizen in de jaren vijftig een ernstige aandoening aan zijn ogen had gekregen en daardoor met de microscoop niet veel meer zag, was gedwongen zich te beperken tot de metafysische implicaties van al deze ontdekkingen. Hij vroeg zich af of ook de 'zielen' van de door hem bestudeerde insecten zich bij parthenogenese konden vermenigvuldigen, zonder tussenkomst van God. De geregenereerde ziel moest al aanwezig geweest zijn in de moederluis, luidde zijn conclusie. Maar hoe zit dit bij de mens, was zijn volgende vraag. Wordt de menselijke ziel aangestuurd door het menselijk lichaam? De geleerden in Genève met wie Bonnet zijn bevindingen in zijn *Essai de psychologie* (1754) besprak, wezen hem erop dat zijn ideeën gevaarlijk, want strijdig met de leer van de kerk konden zijn. Ze lagen immers niet ver verwijderd van het materialistische gedachtegoed dat Lamettrie toen reeds had gedebiteerd in zijn *L'homme machine*, dat alom verboden was.⁶

Voor Lamettrie was vooral de ontdekking van Trembley van groot belang omdat het regeneratievermogen van de poliep na kunstmatige deling aantoonde dat de 'ziel' net als de materie overal in het lichaam aanwezig was. Zowel de materie als de ziel bleek een oneindig aantal malen op te delen. Lamettrie zag hierin een bevestiging van Descartes' idee dat dieren alleen materie waren en daarom te vergelijken met machines. Lamettrie ging echter een stap verder in zijn redenering. Ook de mens is slechts materie.⁷ De ziel maakt als levenskracht deel uit van de materiële werkelijkheid van het menselijk lichaam. Hoewel hij zich er niet expliciet over uitliet, was de vergankelijkheid van de ziel voor Lamettrie een logische consequentie van het voorgaande. Er is dan ook geen hiernamaals, waar de mens zijn zonden moet verantwoorden. Het was geen wonder dat hel en verdoemenis Lamettrie werden toegewenst en dat hij zich snel uit de voeten moest maken.

NETWERK VAN GELEERDEN

Needham, Trembley en Bonnet hadden een gemeenschappelijke vriend, Allamand, afkomstig uit Lausanne, maar sinds 1737 werkzaam als huisonderwijzer van de twee zoons van de Leidse newtoniaanse geleerde Willem Jacob 's Gravesande (1688-1742). Door 's Gravesandes invloed kreeg de als predikant opgeleide Zwitser belangstelling voor natuurwetenschappen. Hij mocht gebruik maken van de instrumenten van zijn werkgever en begon langzamerhand steeds meer te publiceren over zijn wetenschappelijke observaties. Die zal hij vermoedelijk thuis met 's Gravesande en met Willem Bentinck (1704-1774), een van diens beste vrienden, besproken hebben. Via Bentinck kwam Allamand in contact met Trembley, die bij Bentinck als huisonderwijzer in dienst was. In 1739 kwam er na het plotselinge overlijden van zijn pupillen een einde aan Allamands baan. Toen Trembley in 1747 zijn baan als huisonderwijzer bij Bentinck opzei, kreeg Allamand een soort adviseursfunctie naast Favel, de opvolger van Trembley. Het jaar daarop, in 1748, werd Allamand dankzij de bemoeienis van Bentinck benoemd tot hoogleraar mathematica en filosofie aan de Academie van Leiden. Daarmee werden de banden tussen Allamand en

⁶ L. Anderson, *Charles Bonnet and the order of the known*. Dordrecht (enz.) 1982, hfst. 1: 'Intellectual development'.

⁷ A. Vartanian, 'Trembley's polyp, La Mettrie, and eighteenth-century French materialism', in: *Journal of the history of ideas* 11 (1950), 3, 259-286.

Bentinck verder aangetrokken, want Bentinck was niet alleen een vooraanstaand diplomaat aan het stadhouderlijk hof maar ook curator van de universiteit.⁸

Een andere bewonderaar van 's Gravesande was Elie Luzac. Op de universiteit volgde hij als student colleges van onder anderen Petrus van Musschenbroek, aanhanger van de newtoniaanse leer, en Johan Lulofs, vanaf 1742 opvolger van 's Gravesande voor mathematica en astronomie, en vanaf 1744 hoogleraar in de metafysica en ethica.⁹ Ook kende de jonge boekverkoper Allamand, die in de drukkerij van zijn oom Jean Luzac over de vloer kwam. Allamand was betrokken bij de vertaling van een aantal werken van Albert Schultens (*Le Livre de Job*, 1748, en *Les Proverbes de Salomon*, 1752) en in 1749 liet Allamand bij Jean Luzac zijn inaugurele rede *De vero philosopho* uitkomen. "C'est un des plus aimables hommes que je connoisse [...] il est bien au-dessus de notre Mussenbroek", schreef Elie aan de secretaris van de Academie van Wetenschappen in Berlijn, Samuel Formey.¹⁰ Allamand zou voor Luzac een ankerpunt betekenen in het netwerk van geleerden waarbinnen de laatste zich zou bewegen. Dankzij het internationale, wetenschappelijke netwerk van Allamand kon Luzac de contacten leggen die nodig waren om een wetenschappelijk fonds op te bouwen.

Dat Trembley, Allamand en waarschijnlijk ook Bentinck met elkaar van gedachten wisselden over de poliepen, spoelwormen, maden of luizen, is geen boude veronderstelling. Het is goed mogelijk dat ook Luzac van de partij was. In ieder geval gaf hij heel wat fysicotheologische werken uit die waren voortgekomen uit de kring rond Allamand. Dat was echter nog niet het geval met Trembleys eerste boek, *Mémoires pour servir à l'histoire d'un genre de polypes d'eau douce* (1744). Elie Luzac was dat jaar nog maar nauwelijks begonnen met zijn uitgeverij. Vandaar dat Trembley met zijn manuscript naar de Leidse uitgevers Jan en Herman Verbeek was gestapt. Zij stonden bekend om hun schitterend geïllustreerde medische uitgaven van de Leidse hoogleraar Bernhard Siegfried Albinus en de eveneens goed verzorgde werken van 's Gravesande. Hun fonds bevatte voor bijna de helft geneeskundige titels en een kwart van hun uitgaven was natuurkundig werk.¹¹

Trembley was erg tevreden over zijn keuze, schreef hij aan zijn neef Bonnet. De gebroeders Verbeek waren immers akkoord gegaan met de eis van Trembley zelf te mogen bepalen hoeveel gravures zijn boek zou bevatten. Hij behield de regie over de gravures; de beste graveur zou worden ingeschakeld; over papiersoort, lettertype en formaat mocht Trembley vrij beslissen. Bovendien kreeg de auteur een aantal auteursexemplaren en vier boeken van andere auteurs.¹²

In 1747 begon Luzac met zijn uitgeverij op dreef te komen. Afgezien van een aantal prinsgezinde werkjes ter gelegenheid van de benoeming van Willem IV tot erfstadhouder, publiceerde hij de Franse vertaling, van de hand van Allamand, van Jean Hubners

⁸ W. van Bunge [e.a.] (red.), *The dictionary of seventeenth and eighteenth century Dutch philosophers*. Bristol 2003, dl. 1, 5-6.

⁹ Over Luzacs leermeesters op de Leidse universiteit: W.R.E. Velema, *Enlightenment and conservatism in the Dutch Republic. The political thought of Elie Luzac (1721-1796)*. Assen (enz.) 1993 (Speculum Historiale, 13), 22-25.

¹⁰ Brief Luzac aan Formey d.d. 15-9-1750 in: H. Bots, J. Schillings (ed.), *Lettres d'Elie Luzac à Jean Henri Samuel Formey. Regard sur les coulisses de la librairie hollandaise du XVIIIe siècle*. Parijs 2002 (Vie des Huguenots, 15), nr. 49 (hierna: BS).

¹¹ R. de Jonge, *Variety leads to joy. Jan and Hermanus Verbeek. Leiden booksellers and publishers 1721-1776*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie Universiteit van Leiden 2003, 23.

¹² Over de Parijse boekverkoper Laurent Durand was Trembley echter minder te spreken, aangezien deze er vrijwel onmiddellijk een ongeautoriseerde nadruk van op de markt had gebracht. Er was duidelijk veel minder zorg aan besteed; een aantal illustraties was weggelaten en de gravures die wel waren overgenomen bleken inferieure imitaties te zijn. Brieven Trembley aan Bonnet d.d. 24-3-1744 en 31-7-1744 in: V.P. Dawson, *Nature's enigma. The problem of the polyp in the letters of Bonnet, Trembley and Réaumur*. Philadelphia 1987 (Memoirs of the American Philosophical Society, 174), 234-236.

jeugdbijbel *Histoires choisies de la Bible*, en de Franse vertaling van Needhams werk over de nematode-wormen, *Nouvelles découvertes faites avec le microscope*. Ook deze vertaling kwam voor rekening van Allamand.¹³ Aan de vertaling werd toegevoegd een tekst van Trembley, getiteld *Mémoire sur les polypes à bouquet et sur ceux en entonnoir*. Nadien zou Allamand nog herhaaldelijk zijn medewerking verlenen aan uitgaven uit het fonds van Luzac. Dat deed hij overigens vanaf de jaren zestig voor de Amsterdamse boekverkoper Marc-Michel Rey, getuige de correspondentie tussen hen beiden die in het Koninklijk Huisarchief is overgeleverd.¹⁴

SPINOZISTISCHE IDEEËN OVER DE POLIEP

In mei 1747 was ook de Franse arts Lamettrie, die een kleine vijftien jaar daarvoor colleges had gevolgd bij Herman Boerhaave, neergestreken in Leiden.¹⁵ Vrijwillig was zijn terugkeer niet. In Parijs had hij zijn *Histoire naturelle de l'âme* (1745) gepubliceerd, waarin hij pleitte voor de materialiteit van de ziel. De Franse politie had onmiddellijk na publicatie vrijwel de hele oplage in beslag genomen en zelf moest hij het land ontvluchten. In Leiden schreef hij zich opnieuw in als student. Geld of goed bezat hij niet of nauwelijks, maar aan ideeën voor een nieuw boek ontbrak het hem geenszins. Ongetwijfeld heeft hij in Leiden Trembley en Allamand leren kennen en deelgenomen aan discussies over de metafysische betekenis van de ontdekking van Trembley.

Wie hij ook leerde kennen in Leiden was Luzac, een ontmoeting die de laatste in een buitengemeen lastig parket zou brengen. Vrijwel direct na aankomst vroeg Lamettrie Luzac of hij geïnteresseerd was in het manuscript 'Essais sur l'homme'. Luzac reageerde positief, zij het dat Lamettrie nog wel enkele aanstootgevende passages moest wijzigen. Dit gebeurde en met de tweede versie kon Luzac dan ook akkoord gaan. Zonder enig wantrouwen stemde hij er tevens in toe dat Lamettrie het drukproces zou begeleiden en de correcties ter hand zou nemen. Was dit vertrouwen ontstaan doordat zij elkaar ook privé, in gezelschap van Leidse en Haagse geleerden, ontmoetten?

Hoe het ook zij, dit was het verhaal dat Luzac aan de schout vertelde, maar zonder de naam van de auteur te noemen, nadat hij eind december 1747 was ingedaagd.¹⁶ De vraag is echter of Luzac het niet uit zijn mouw heeft geschud om iedere schijn van betrokkenheid van zich af te werpen. Wat was er gebeurd? Op 18 december was Luzac als drukker van een libertijns en atheïstisch werkje door de kerkenraad van de Waalse kerk ter verantwoording geroepen. Het betrof *L'homme machine*, de titel die het manuscript van Lamettrie uiteindelijk had meegekregen. Luzac werd opgedragen alle gedrukte exemplaren in te leveren, de naam van de auteur te onthullen en zijn verontschuldiging aan te bieden. Twee dagen later verscheen de uitgever opnieuw voor de kerkenraad. Aan de eerste eis had hij voldaan en ook was hij niet te beroerd om zijn spijt te betuigen, maar de auteursnaam bekendmaken? Nee, daartoe liet hij zich niet overhalen.¹⁷ Er deden echter wel geruchten de ronde dat Lamettrie degene was geweest die *L'homme machine* had geschreven. Deze was immers de

¹³ Brief Luzac aan Marc-Michel Rey d.d. 14-3-1747. Amsterdam, Bibliotheek van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (hierna: UBA-BKVB) BRe 2-8.

¹⁴ R. van Vliet, 'De verborgen carrière van de hooggeleerde Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand'. Nog te verschijnen.

¹⁵ Voor gegevens over de inbeslagneming van *L'homme machine* is gebruik gemaakt van vermelde archivalia alsmede van W.T.M. Thijssen, *De mens-machine theorie. Een studie over de ontwikkeling van het mechanistische mensbeeld bij La Mettrie*. Meppel 1982, 168-172; B. Christensen, *Ironie und Skepsis. Das offene Wissenschafts- und Weltverständnis bei Julien Offray de La Mettrie*. Würzburg 1996, passim; W.T.M. Thijssen, 'Some new data concerning the publication of l'Homme machine and l'Homme plus que machine', in: *Janus* 64 (1977), 159-177.

¹⁶ GAL, Oud-rechterlijk Archief (ORA), Notulenboek schout en schepenen 1745-1754, inv.nr 150-8, 102.

¹⁷ GAL, Kerkenraadsacta Waalse gemeente (1740-1765), inv. nr 46, 89-91.

afgelopen maanden geregeld in de drukkerij van Luzac gesignaleerd. Op 5 januari 1748 waren de geruchten zo sterk dat Lamettrie zich genoodzaakt voelde een advertentie te plaatsen in de *Leydse courant* waarin hij zich er nadrukkelijk van distantieerde. Wel had Luzac de auteursnaam onthuld aan Rey, met wie hij op dat moment zaken deed. Deze had het aan de predikant-publicist David Renaud Bouiller doorverteld, die het op zijn beurt had overgebiefd aan verschillende Amsterdamse boekverkopers.¹⁸ Het kostte Luzac veel moeite de gevolgen van zijn loslippigheid te herstellen. Zo wees hij in het 'Avertissement de l'imprimeur' voorafgaand aan de tweede druk van *L'homme machine* op Berlijn als plaats waar het boek geconcipeerd zou zijn.¹⁹

Ook gingen er stemmen op dat het Luzac zelf geweest zou zijn die achter de anonieme auteur schuil ging. Geen vreemde gedachte voor wie bedenkt dat Luzac in de kring rond Allamand en Trembley verkeerde. De beschuldiging werd tien jaar later nog geuit door de auteur van het pamflet *Bekendmaking van eer Marten van Roshem* (1759). In zijn *Bericht van Elias Luzac Junior* (1759) reageerde de Leidenaar furieus en noemde de aantijgingen lasterpraat.²⁰

De Waalse kerkenraad had de zaak inmiddels in handen gegeven van de Gecommitteerde Raden van Holland. De Leidse hoofdofficier Johan van de Mark werd opgedragen zich in verbinding te stellen met de kerkenraad om een exemplaar van het gewraakte boek op te vragen. Dat gebeurde op 16 januari. Drie dagen later verklaarde een onderzoekscommissie van de Gecommitteerde Raden van Holland dat het "schaadelijke en heilloose gevoelens van Spinoza" bevatte en dat het verboden moest worden. Alle steden kregen het bevel exemplaren van het boek in beslag te nemen en te vernietigen.²¹ Van de Mark moest achterhalen wie de werkelijke auteur was en voorts gerechtelijke stappen ondernemen tegen de uitgever. Deze gaf echter geen krimp. Alle exemplaren waren immers ingenomen door de kerkenraad en wie de auteur was, kon hij niet vertellen.

Intussen had Luzac in de *Leydse courant* van 1 januari 1748 geadverteerd dat hij een werk van eigen hand, *L'examen de l'homme machine, où démonstration de l'immaterialité de l'âme*, op dat moment ter perse had. De hoofdofficier verzocht daarop de burgemeesters van Leiden toestemming om dit laatste werk in beslag te nemen, "vermits door die Refutatie de quade sentimenten en gevoelens in het bovengemelde boekje vervat weder werden opgehaalt." Bijgestaan door bode en hulpofficieren spoedde de opsporingsambtenaar zich naar de drukkerij van Luzac alwaar de eerste gedrukte vellen en het manuscript zelf werden geconfisqueerd.²²

Luzac liet zich door de strenge censuurmaatregelen van de Staten van Holland en West-Friesland niet weerhouden. Vrijheid van meningsuiting was voor hem een groot goed, vooral waar het ging om wetenschappelijke waarheidsvinding, schreef hij in zijn anoniem uitgegeven *Essai sur la liberté de produire ses sentimens* (1749).²³ Ook later deelde hij zijn

¹⁸ Brieven Luzac aan Rey d.d. 25-2-1748; 4-3-1748. UBA-BKVB BRe 2-12, 2-13.

¹⁹ A. Vartanian, *La Mettrie's l'Homme machine. A study in the origins of an idea*. Princeton 1960, 142.

²⁰ *Bekendmaking van Heer Marten van Roshem, Ridder, wegens eenige dwaaze en valsche aanmerkingen over den Nederlandschen spectator, in de zoogenaamde Bibliothèque impartiale*, s.l.s.d. [1759], 7 (Leiden, UB, 1171 G 20:2); *Bericht van Elias Luzac Junior, op een geschrift; uitgestrooid onder den tytel van bekendmaking van Heer Marten van Roshem, Ridder (...)*. Leiden, Elie Luzac junior 1759, 48-49 (Leiden, UB 1171 G 20:3).

²¹ Nationaal Archief (NA), Archieven van de Staten van Holland, Minuten der Resolutien van haar Ed. Mog. de Heeren Gecommitteerde Raden van Holland en West-Friesland genomen in den jare 1748, inv. nr 3098, f. 63. Cf. Register van uytgaande missiven van den jaare 1748, inv.nr 1439 en GAL, Stadsarchief (SA) II, Notulboeken Burgemeesteren, inv. nr 204, bijlage (19-1-1748).

²² GAL, SA II, Notulboeken Burgemeesteren, inv. nr 204, f. 23-24 (22-1-1748); f. 24-25 (23-1-1748); f. 25 (24-1-1748); bijlage (19-1-1748). Cf. brief Luzac aan Rey d.d. 23-12-1747. UBA-BKVB BRe 2-10.

²³ W.R.E. Velema, 'Introduction to Elie Luzac's *An essay on freedom of expression* (1749)', in: J.C. Laursen, J. van der Zande (red.), *Early French and German defenses of freedom of the press. [...]*. Leiden (enz.) 2003 (Brill's studies in intellectual history, 113), 9-33. Cf. J.C. Laursen, 'Impostors and liars: clandestine manuscripts and the

standpunt hierover mee, aan de Bernse geleerde Albrecht von Haller: “je regarde ces productions [waaronder *L’homme machine*] comme autant de moiens propres à nous convaincre de la faiblesse de l’erreur & de la force de la vérité, comme des moiens propres à nous convaincre de l’extravagance & de l’ignorance de ceux qui les composent [...]”²⁴

Luzac hielp Lamettrie het land uit te vluchten, naar het hof van Frederik II in Potsdam, waar hij op 7 februari arriveerde.²⁵ Op 12 maart diende in Leiden het strafproces tegen Luzac. In de petitie die de boekverkoper daartoe opstelde, pleitte hij in eerste instantie voor omzetting van de strafzaak naar een civiele procedure.²⁶ Aangezien hij geen deelgenoot was geweest van de inhoud van *L’homme machine*, kon hem geen medeplichtigheid verweten worden en bovendien was hij al bezig geweest met een refutatie. Helaas was dit *Examen de l’homme machine* in beslag genomen en vernietigd, waardoor hij wat de bewijsvoering betreft in gebreke moest blijven. De boete waartoe Luzac werd veroordeeld, was aanzienlijk, 2000 gulden.²⁷

In diezelfde maand maart had Luzac de tweede druk van *L’homme machine* gereed, later in het jaar zelfs gevolgd door een derde. Het vernietigde essay *Examen de l’homme machine* kreeg eveneens in 1748 een vervolg, *L’homme plus que machine*. Mogelijk vormde het een weerslag van discussies – naar aanleiding van de ontdekking van epigenese – met Allamand, Trembley en misschien ook met Bentinck. Op de titelpagina van de eerste editie vermeldde Luzac geen namen, noch de naam van hemzelf als auteur, noch zijn naam als uitgever. De tweede druk kreeg een fictief impressum mee; het zou in Londen zijn gedrukt. De vraag naar dit werk was groot, ondanks de hoge prijs die Luzac ervoor vroeg.²⁸ Het werk werd aanvankelijk aan Haller toegeschreven, omdat deze indertijd zijn verontwaardiging over Lamettrie en diens satirische opdracht aan hem in *L’homme machine*, had geuit. De conclusie lag dan ook voor de hand dat Haller zich met *L’homme plus que machine* revancheerde.²⁹ Luzac en zijn omgeving wisten beter. De Leidse geleerden waren ongetwijfeld ervan op de hoogte dat Luzac, bijgestaan door zijn leermeester Lulofs, de auteur was van *L’homme plus que machine*. Lulofs zou zijn reactie op Lamettrie later zelf verwerken in zijn *Primae lineae theologiae naturalis* (1756), eveneens door Luzac uitgegeven.³⁰

Alles wijst erop dat Luzac wel degelijk op de hoogte is geweest van de explosieve inhoud van *L’homme machine*. Ook de geleerden met wie hij verkeerde, moeten geweten hebben welke materialistische opvattingen Lamettrie debiteerde. Zij hebben allemaal gezwegen, om auteur en boekverkoper niet in een nog moeilijker parket te brengen. Intussen gaf Luzac in dezelfde maand dat zijn strafzaak diende de eerste twee delen van een ander werk van

limits of freedom of the press in the huguenot Netherlands’, in: J.C. Laursen (red.), *New essays on the political thought of the Huguenots of the Refuge*. Leiden 1995 (Brill’s studies in intellectual history, 60), 89-99.

²⁴ Brief Haller aan Luzac d.d. 1-8-1752. Bern, Burgerbibliothek. N Albrecht von Haller Korrespondenz.

²⁵ Christensen, *Ironie und Skepsis*, 254-255.

²⁶ GAL, ORA, Notulenboek schout en schepenen 1745-1754, inv.nr 150-8, 102; ORA, Index op beschikkingen op verzoekschriften aan de vierschaar 1659-1810, inv. nr 144C, f. 115-116v, d.d. 12-3-1748.

²⁷ Thijssen, ‘Some new data’, 165.

²⁸ Brief Luzac aan Rey d.d. 6-4-1748. UBA-BKVB BRe 2-20. In brief Luzac aan Rey d.d. 1-4-1748 heet het: “Je fixe le prix de cette brochure si haut, c’est uniquement, Monsieur pour me prevaloir du bruit que l’H.M. a fait.” UBA-BKVB BRe 2-28. Cf. brief Luzac aan Rey d.d. 8-7-1748. UBA-BKVB Bre 2-19.

²⁹ *Eloge du sieur La Mettrie, médecin de la faculté de Paris et membre de l’Académie Royale de Berlin*. Den Haag, Pierre Gosse 1752 (Berlijn, SBB, 8 Ti 8630). De bewuste brief is hierin afgedrukt. Over de discussie over het auteurschap van *l’Homme plus que machine* zie A. Vartanian, ‘Elie Luzac’s refutation of La Mettrie’, in: *Modern language notes* 64 (1949), 159-161.

³⁰ Velema, *Enlightenment and conservatism*, 24. Over Lulofs: F. Sassen, ‘Johan Lulofs (1711-1768) en de Reformatorische Verlichting in de Nederlanden’, in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*, Nieuwe Reeks, deel 28, nr 7 (1965).

Lametrie uit, namelijk *L'ouvrage de Pénélope, ou Machiavel en médecine*.³¹ Wel was Luzac voorzichtiger geworden. Ook nu werd de naam van de auteur niet vermeld, alleen diens pseudoniem Aletheius Demetrius. In het impressum liet hij, net als in het geval van *L'homme plus que machine*, zijn eigen naam achterwege, en noemde slechts het ver weg gelegen Berlijn als plaats van uitgave. Toen Luzac in 1755 besloot een derde druk van *L'homme plus que machine* op de markt te brengen, vermeldde hij deze keer wel zijn naam – als auteur en als uitgever – op de titelpagina.

Lang heeft Lametrie niet meer geleefd. Hij kreeg een borstkwaal, had heimwee naar Frankrijk en stierf uiteindelijk op 11 november 1751³² Zijn bibliotheek werd het jaar daarop geveild door de Haags-Berlijnse boekverkoper Jean Neaulme. Vermoedelijk heeft Luzac van het geld dat hij aan Lametrie had voorgesloten en dat hij later herhaaldelijk via Formey had proberen terug te krijgen, geen stuiver meer teruggezien.³³

BOEKVERKOPERS EEN ZEGEN VOOR DE MENSHEID

Of Luzac er goed aan had gedaan *L'homme machine* uit te geven, werd ook door een aantal van zijn tijdgenoten betwijfeld. Pierre Roques, predikant van de Waalse kerk te Bazel, trok fel van leer tegen Luzac als uitgever. Dat deed hij in zijn artikel 'Examen de l'avertissement de l'imprimeur qui a publié le livre intitulé, l'Homme machine et quelques observations sur l'ouvrage même' in de *Nouvelle bibliothèque germanique* van 3 april 1748. Roques onderschreef weliswaar de beginselen van de vrijheid van meningsuiting, maar vond dat Luzac zelfcensuur had moeten toepassen. Het naar Roques' mening atheïstische ideeëngoed van *L'homme machine* druiste immers volledig in tegen de religie. Het werk gaf aanleiding tot "libertinage des mœurs" en was een misdaad tegen God. Luzac had als uitgever een zekere morele verantwoordelijkheid ten aanzien van de samenleving, en die verantwoordelijkheid had hij zeer beslist veronachtzaamd. Bovendien had Luzac in zijn bericht van de uitgever in de tweede druk gezegd dat als hij *L'homme machine* niet had uitgegeven, iemand anders dat wel had gedaan. Een flauw argument, vond Roques. Luzac kon immers niet weten dat diens collega-uitgevers zich aan *L'homme machine* zouden bezondigen.

Formey, die niet alleen hoofdredacteur was van de *Nouvelle bibliothèque germanique* maar ook van Luzacs eigen tijdschrift, de *Bibliothèque impartiale*, schaarde zich achter de kritiek van Roques. Hij vond dat boeken die indruisen tegen moraal en religie, de twee pijlers waarop de samenleving rust, gevaarlijk waren. Ze moesten verboden worden. Dit standpunt was tot ongenoegen van Luzac, zo blijkt uit diens brieven. "Je nie que l'impression de *l'Homme machine* tende à ebranler la morale et la religion", verweerde Luzac zich.³⁴

In zijn verdedigingsartikel 'Reponse de l'imprimeur à Mr... sur son examen de l'avertissement qui se trouve à la tête du livre intitulé *l'Homme machine*' weerlegde Luzac alle kritiek van Roques.³⁵ Als hij het niet had uitgegeven, had een andere boekverkoper het

³¹ Brief Luzac aan Rey d.d. 8-7-1748. UBA-BKVB BRe 2-19. Het werk werd onmiddellijk nagedrukt door de Geneefse firma Claude en Philibert.

³² Om precies te zijn na het eten van, aldus Voltaire, "un pâté d'aigle déguisé en faisan qu'on avait envoyé du Nord, bien farci de mauvais lard, de hachis de porc et de gingembre." Voltaire, *Correspondence and related documents*. Ed. Th. Besterman. Oxford 1969-1977, nr 507.

³³ Brieven Luzac aan Formey d.d. 8-4-1749 (BS 7), 9-5-1749 (BS 10), 15-5-1749 (BS 12), ?-3-1750 (BS 29), 11-4-1750 (BS 32), 19-7-1750 (BS 42), 4-5-1751 (BS 66), 29-5-1751 (BS 68), 27-6-1751 (BS 70), 20-7-1751 (BS 72) en 15-9-1751 (BS 75).

³⁴ Brieven Luzac aan Formey d.d. ?-3-1750 (BS 29), 11-4-1750 (BS 32), 19-7-1750 (BS 42), 9-8-1750 (BS 44) en 4-9-1750 (BS 48). Citaat uit brief d.d. 9-8-1750 (BS 44).

³⁵ *Nouvelle bibliothèque germanique*, Amsterdam 1746-1760, dl. 6-2 (1750), 431-441 (Berlijn, SBB, Ad 3032). Over Roques-Luzac zie Velema, *Enlightenment and conservatism*, 9-15.

wel gedaan, benadrukte Luzac nogmaals. Kijk maar naar de nadrukken die er circuleren.³⁶ Belangrijker was echter dat een uitgever schade toebracht aan zijn land wanneer hij een potentieel succesvol manuscript niet in druk uitbracht. De boekhandel droeg immers in grote mate bij aan de welvaart van het land en dus was het een zegen voor het land dat Luzac de uitgave van *L'homme machine* voor zijn rekening had genomen.

Ook op de Leidse Academie was men niet gelukkig met de betrokkenheid van Luzac bij de uitgave. In 1749 had Luzac als thesis zijn *Disquisitio politico-moralis* geschreven, over de vraag of het toegestaan is een klein kwaad te tolereren ter voorkoming van een groter. Ook daarna bleef hij ingeschreven bij de universiteit. Bij de jaarlijkse inschrijving op de Rolle van Recensie in februari 1750 deden zich echter moeilijkheden voor. De curatoren – Bentinck inclusief – wilden Luzac van de universiteit weren omdat hij wegens zijn bezigheden in de boekennering geen onafhankelijke positie ten opzichte van de wetenschappen zou innemen. Was dit de werkelijke reden of waren de curatoren bang dat Luzac zich opnieuw in de nesten zou werken? Als lid van de universitaire gemeenschap genoot hij protectie, maar omdat de deining rond *L'homme machine* nog altijd niet was weggeëbd, vreesde de universiteit ernstig gecompromitteerd te worden. Luzac verweerde zich fel. Inderdaad hield hij zich bezig met de drukkunst, op een manier die zijns inziens bij uitstek gerelateerd was aan wetenschapsbeoefening. “Ik heb myne drukkerij [...] voorzien met al 't geen de wetenschappen van die kunst kunnen vereischen [...]” Hij riep vervolgens de drukker Elsevier in de herinnering der curatoren. Die was zelfs met een jaarlijks pensioen begiftigd geweest om hem aan de universiteit te binden.³⁷

Aan het bezwaarschrift werd echter geen gehoor gegeven. Pas in 1759, toen hij aan de juridische faculteit wilde promoveren, kon Elie Luzac zich opnieuw in Leiden inschrijven. Hoewel de curatoren vasthielden aan de resolutie van 1750, waren ze hem deze keer wel ter wille. Zij brachten er de volgende nuance in aan. Luzac mocht weliswaar aan de universiteit worden ingeschreven, doch hij kon er geen rechten aan ontleen. Daardoor werd zijn immuniteit als lid van de universitaire gemeenschap opgeheven en viel hij buiten de bescherming van de Academie.

Dat de geleerden met wie Luzac privé omging, zich positiever opstelden ten opzichte van de hele affaire Lametrie, blijkt wel uit het feit dat Luzac ook nadien fysicotheologische werken uitgaf. Hoewel Trembley zich tegen Bonnet in 1744 nog zeer gunstig had uitgesproken over de gebroeders Verbeek als uitgever van zijn werk, had Bonnet het advies van zijn neef naast zich neergelegd. In 1754 werd zijn *Recherches sur l'usage des feuilles* door Luzac uitgegeven.³⁸ De illustraties waren van de hand van de meester-graveur Jan Wandelaar en de ook al door Trembley geroemde graveur Jacob van der Schley. Bonnet was bijzonder ingenomen met Luzac. Jaren later schreef hij aan Montesquieu over “les admirables dessins de feu M. Soubeyran aux célèbres artistes Wandelaar et Van Schley” en verklaarde dat hij zijn boek niet in betere handen had kunnen geven: “je n'eus rien à désir pour le typographique ni pour les gravures.”³⁹ Het boek was een groot succes. Voor een deel had Bonnet de vele

³⁶ Op dat moment was alleen in Groot-Brittannië een aantal vertalingen verschenen. Christensen, *Ironie und Skepsis*, 279.

³⁷ P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*. Den Haag 1921 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, 5), 168*-169*, 320.

³⁸ Het was in december 1753 gedrukt maar Luzac wachtte met het versturen naar boekverkopers totdat de laatste aflevering van zijn *Bibliothèque impartiale* klaar zou zijn. Brief Luzac aan Rey d.d. 19-12-1753. UBA-BKVB BRe 2-58.

³⁹ Brief Bonnet aan Montesquieu d.d. 6-1-1779 in: Ch. Bonnet, *Mémoires autobiographiques*. Ed. R. Savioz, Parijs 1948, 146-147.

loftuitingen te danken aan Allamand, die voor de uitgave van het werk bij Luzac had zorggedragen.⁴⁰

Allamand was ook degene die Bonnet ertoe aanzette het manuscript *L'essai de psychologie* in druk uit te brengen. Dat gebeurde aan het einde van zomer 1754, weer bij Luzac.⁴¹ Op Bonnets uitdrukkelijke verzoek werd het boek zonder vermelding van de auteursnaam gepubliceerd, omdat hij hierin allerlei ideeën over de mechanische werking van de ziel tentoon had gespreid: “Je parle du *siège de l'âme* comme d'une petite machine prodigieusement composée, qui représente ... tout le système nerveux” en “L'âme est le musicien qui joue de l'instrument.”⁴² Allamand, Bonnet en Luzac hadden inmiddels geleerd van hun openheid, want ook het impressum gaf niets prijs.

Mogelijk was het eveneens de bedoeling dat Luzac Bonnets *L'essai analytique sur les facultés de l'âme* (1760) zou uitgeven. In 1758 had Bonnet het grootste gedeelte van het manuscript naar Allamand gestuurd, die zeer lovend was over de kwaliteit ervan. Allamand had het aan een Leidse drukker aangeboden, zeer waarschijnlijk Luzac. Allamand zou zich ook met de druk en correctie bemoeien. Een jaar later, augustus 1759, had Bonnet de resterende pagina's naar Leiden gestuurd. Er kwam echter een kink in de kabel. André Roger, de Geneefse privé-secretaris van de machtige Deense minister Andreas Peter graaf van Bernstorff, onderhield zijn superieur over de uitgave van zijn vroegere plaatsgenoot Bonnet. Die had eerder door Rogers bemiddeling een medaille ontvangen van de Deense vorst Frederik V wegens *L'usage des feuilles dans les plantes*. Van Bernstorff, volgens Bonnet een “ami de la philosophie et des lettres”, besloot dat *L'essai analytique* niet in de Republiek maar in Denemarken uitgegeven moest worden. De diplomaat sprak erover met zijn vorst, die zich achter de plannen schaarde en zich bereid verklaarde de Leidse uitgever een aantal presentexemplaren als schadevergoeding te geven voor de reeds gedrukte vellen. Uiteindelijk kwam het werk, met een opdracht van Bonnet gericht aan de Deense vorst, bij de Geneefs-Kopenhaagse uitgevers Claude en Antoine Philibert van de pers.⁴³

IN HET BELANG VAN DE WETENSCHAP

Voor Luzac was Allamand een belangrijk tussenpersoon, met name in de jaren 1747 tot circa 1760. Mogelijk heeft de affaire rond Bonnets *L'essai analytique* – aangenomen dat Luzac er inderdaad bij betrokken was – ertoe geleid dat er na die jaren een verwijdering ontstond tussen de twee Leidenaars. Ook Luzacs vernietigende recensie van Rousseaus *Contrat social* in de *Nederlandsche letter-courant* van juli-december 1762 kan ertoe bijgedragen hebben.⁴⁴ Vanaf dat jaar richtte Allamand, die zeer ingenomen was met de ideeën van Rousseau, zich immers geheel op diens uitgever, Rey. Hij vertaalde voor Rey, droeg zorg voor de correcties van Reys uitgaven, deed Rey suggesties voor nieuwe publicaties aan de hand, plaatste voor geleerden uit heel Europa bestellingen bij hem en liet bij hem het verzamelde werk van 's Gravesande uitgeven.

Maar laten we teruggaan naar de positie die Luzac als boekverkoper eind jaren veertig had ingenomen in de Republiek der Letteren. Om in een netwerk van geleerden als volwaardig

⁴⁰ Bonnet, *Mémoires autobiographiques*, 17.

⁴¹ *Catalogus universalis oder Verzeichnis derer Bücher welche in der Frankfurter und Leipziger Michaelis-Messe 1754 entweder ganz neu gedruckt, oder sonst verbessert, wieder aufgelegt worden sind, auch ins künftige noch herauskommen sollen*, Leipzig 1754, nr. 543: met expliciete vermelding van Luzac als uitgever. Zie ook 'Lyst van copyen' in: *Catalogue d'une excellente collection de livres en feuilles, composant le superbe fonds de feu Mr. Elie Luzac [...]*, Leiden, Mozes Cijfveer 1801, 169 (Amsterdam, BKVB).

⁴² Bonnet, *Mémoires autobiographiques*, 20-21, 168.

⁴³ Bonnet, *Mémoires autobiographiques*, 22.

⁴⁴ W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)*, Gent 1963, 213 ff.

lid te kunnen meedraaien, moest Luzac als het erop aankwam voor hen partij kiezen. Dat deed hij voor Lametrie toen deze moest vluchten naar Berlijn, en dat deed hij door het in de jaren vijftig op te nemen voor zijn vriend Samuel König, de bibliothecaris van de stadhouder, toen deze in een conflict verwickeld raakte met de machtige president van de Berlijnse Academie van Wetenschappen. Luzac zou veel uitgaven tegen de laatste in zijn fonds opnemen. Later bood hij ook de Franse monarchist, historiograaf en bibliothecaris van Marie-Antoinette, Jacob-Nicolas Moreau, zijn diensten aan. Luzac gaf diens *Les devoirs du prince* uit (1776) en bracht er tevens een vertaling van op de markt (1779). Hij hielp hem in 1777 aan een lidmaatschap van de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen in Haarlem en toen Moreau tijdens de Franse revolutie het land spoorlags moest verlaten, bood Luzac hem onderdak aan.⁴⁵

Heeft Luzac de Republiek der Letteren ook op andere manieren geholpen? Het is niet onwaarschijnlijk. Zo is het goed mogelijk dat Luzac de mysterieuze boekverkoper was die tijdens de vredesconferentie te Aken in 1748, die een einde maakte aan de Oostenrijkse Successieoorlog, een voorstel indiende ter bestrijding van nadrukken op internationaal niveau. In haar standaardwerk over de Amsterdamse boekhandel vermeldt mej. I.H. van Eeghen een anekdote hierover, maar zij weet niet meer dan dat het een Hollandse boekverkoper was die de misstanden in de boekhandel betreffende het drukken en verspreiden van nadrukken wilde bestrijden door er een bepaling over in het vredesverdrag op te nemen.⁴⁶ De bron van dit verhaal is Jacques Accarias de Sérionne, die in zijn *Les intérêts des nations de l'Europe* (1766) uitgebreid ingaat op de boekhandel in Europa en tevens de nadelige praktijken van het nadrukken aan de orde stelt.⁴⁷ Het verhaal duikt nadien verscheidene keren opnieuw op, echter steeds zonder dat de identiteit van de boekverkoper of de inhoud van het wetsvoorstel onthuld worden.⁴⁸ Van Eeghen heeft wel een vermoeden wie het was. Het verhaal over de actie tegen nadrukken kan hem alleen zijn ingefluisterd door de bedenker van het plan zelf, schrijft ze. Dat moet de vriend van De Sérionne geweest zijn, Elie Luzac. Deze argumentatie overtuigt niet. De Sérionne kende meer Hollandse boekverkopers dan alleen Luzac, al was Luzac wel de enige Hollandse boekverkoper die zijn werk uitgaf. Over de vriendschap tussen hen beiden is nog nooit iets gebleken.

Van Eeghen geeft geen antwoord op de vraag waarom een Hollandse boekverkoper moeite zou doen om het nadrukken internationaal te doen verbieden. De Hollandse boekhandel had immers veel baat bij de productie en distributie van nadrukken. Mogelijk was hier sprake van een vriendendienst. Een boekverkoper wilde hiermee een groep geleerden – zijn fondsauteurs wellicht? – steunen in hun verzet tegen het op de markt brengen van ongeautoriseerde uitgaven van hun wetenschappelijke publicaties. In de achttiende eeuw, toen in de Republiek het auteursrecht nog niet geregeld was, liepen hoogleraren het risico dat studenten of andere toevoorders met het collegedictaat naar een uitgever liepen, die er vervolgens een lucratieve uitgave van op de markt bracht. Op instigatie van Boerhaave vaardigden de Staten van Holland op 30 april 1728 een plakkaat uit, dat de Leidse hoogleraren bescherming bood tegen het drukken van hun boeken “die te vooren noyt gedrukt zijn geweest [...]” omdat er “veele groove fouten en abuisen in deselve Boeken

⁴⁵ D. Gembicki, *Histoire et politique à la fin de l'Ancien Régime. Jacob-Nicolas Moreau, 1717-1803*. Parijs 1979, 321; J.N. Moreau, *Mes souvenirs*. Ed. C. Hermelin. Parijs 1898-1901, deel 2, 553-554.

⁴⁶ Van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725*, deel 5-1, 33.

⁴⁷ J. Accarias de Sérionne, *Les intérêts de l'Europe*, Leiden, Elie Luzac 1766, dl. 1, 428-434 (Den Haag, KB, 939 A 40). Van Eeghen noemt abusievelijk een ander werk van De Sérionne als bron.

⁴⁸ C. Schriks, *Het kopijrecht. 16de tot 19de eeuw [...]*. Zutphen 2004, 109-111.

worden gecommiteerd, en zelfs veel erroneuse en onwaare stellingen [...] in het licht gebracht." Effectief was het plakkaat echter nauwelijks.⁴⁹

De veronderstellingen stapelen zich op. Aangenomen dat het Akense voorstel inderdaad het nadrukken van wetenschappelijk werk betrof, op verzoek van een groep (Leidse?) geleerden, dan moet het bijna een boekverkoper zijn geweest die zich eerder liet voorstaan op zijn eigen geleerdheid dan op zijn commerciële boekverkopersinstincten. Er zijn zeer weinig Hollandse boekverkopers die aan dit profiel voldoen. Eigenlijk komt er slechts één in aanmerking: Elie Luzac. Hierboven kwam reeds ter sprake hoe hij zich in het netwerk van geleerden bewoog. Hoewel hij zijn hele leven uitgever en boekverkoper was, profileerde hij zich bij voorkeur als een geleerde onder geleerden.

Wanneer we er inderdaad van uitgaan dat Luzac de boekverkoper was over wie De Sérionne sprak, doet zich echter een probleem voor. Uit zijn correspondentie met Rey uit dat jaar blijkt dat Luzac nooit in Aken is geweest. Daar was overigens zijn maatschappelijke en politieke positie ook niet naar. Het ligt meer voor de hand dat hij een van de Nederlandse onderhandelaars over zijn ideeën over het tegengaan van nadrukpraktijken heeft ingelicht. Van de aanwezige onderhandelaars kende Luzac in ieder geval Bentinck. Hij was in Aken de gevolmachtigde die, wat de Nederlandse afgevaardigden betreft, de touwtjes in handen had.⁵⁰ Voor een verzoek om in actie te komen tegen nadrukken moet de boekverkoper daarom contact opgenomen hebben met Bentinck, een stap die voor Luzac minder groot was voor een van zijn confraters. De inspanningen waren echter tevergeefs. In het vredesverdrag wordt met geen woord gerept over enig akkoord over een bepaling tegen het nadrukken van boeken.⁵¹

Overigens is het ook mogelijk dat Luzac zijn verzoek indiende langs informele weg. Immers, Trembley was eveneens in Aken aanwezig. Hij was in 1748 in diplomatieke dienst van de hertog van Richmond, kleinzoon van koning Karel II.⁵² En er was nog een bekende van Luzac die in Aken rondliep, de Waalse predikant te Amsterdam, Jacques Georges de Chauffepié, die Luzac gekend heeft door zijn activiteiten voor de Waalse kerk.⁵³

BESLUIT

Dit artikel laat zien wat een wetenschappelijke uitgever-boekverkoper kon bereiken als hij was opgenomen in een netwerk van geleerden. De figuur van Allamand was voor Luzac in de beginjaren van zijn carrière van cruciale betekenis. Allamand was voor de jonge boekverkoper de intermediair die hem in contact bracht met geleerden van naam, die bovendien meehielp met het maken van vertalingen en het corrigeren van de drukproeven. Dankzij deze Leidse hoogleraar waren in de jaren veertig en vijftig de fysicotheologische werken in het fonds van Luzac dominant. De uitgave van Lamettries *L'homme machine* vormde voor hem daarbij een dieptepunt en een hoogtepunt tegelijk.

⁴⁹ H.L. de Beaufort, *Het auteursrecht in het Nederlandsche en internationale recht*. Fotomech. herdruk Amsterdam 1993 (diss. 1909), 30; I.H. van Eeghen, 'Leidse professoren en het auteursrecht in de achttiende eeuw', in: *Economisch-historisch jaarboek* 24 (1950), 179-208.

⁵⁰ P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter*. Hilversum 1996, 126-152.

⁵¹ Het archief Bentinck (Den Haag, Koninklijk Huisarchief) geeft hierover niets prijs. Er is niets gebleken over enige rol van Allamand als tussenpersoon in dezen. De eerste brief uit de correspondentie Allamand-Bentinck dateert van 1749, een jaar na het vredescongres. Ook het dossier waarin Bentinck zijn eigen aantekeningen, de notulen en andere bescheiden betreffende de vredesonderhandelingen bewaarde, bevat geen spoor van enig verzoek om tegen nadrukpraktijken op te treden.

⁵² Baker, *Abraham Trembley of Geneva*, 131.

⁵³ NA, toegang 1.01.03 Staten Generaal 1750-1796, inv. nr 1155, Minuten van notulen van de Staten Generaal febr. 1748, d.d. 13-2-1748.

Uit het verhaal over de manier waarop Luzac zich bewoog in wetenschappelijke kringen, blijkt dat hij er de persoon voor was om tijdens de vredesonderhandelingen te Aken in 1748, namens de geleerden, een wetsvoorstel in te dienen ter bestrijding van nadrukpraktijken. Het sluitend bewijs voor Luzac als hoofdrolspeler in dit inmiddels tot legende uitgegroeide verhaal, is echter nog altijd niet gevonden.

Het leveren van vriendendiensten aan zijn geleerde auteurs was voor Luzac een vanzelfsprekendheid. Daarvoor moest hij soms zijn commerciële belangen opzij zetten. Wel bezorgde het hem de reputatie van *philosophe-libraire*. Daar streefde hij zijn hele leven naar. Door in woord en geschrift deel te nemen aan de wetenschappelijke debatten uit zijn tijd profileerde Luzac zich tevens als geleerde onder de geleerden. 🐼